

Sainte-Beuve: literaire kritiek tussen biografie en industrie

De Franse criticus Charles Augustin Sainte-Beuve (1804-1869) had de geweldige pech na zijn dood Marcel Proust als vijand te treffen. Hoewel hij ook nog van anderen (Lanson, Barrès, Valéry) de wind van voren kreeg, denkt iedereen nu bij het horen van zijn naam al gauw aan *Contre Sainte-Beuve*, de titel van een bundel essays waarin Proust zijn slachtoffer met vlijmscherp vernuft fileert. Dat de bundel postuum verscheen (in 1954) en dat de titel niet van Proust zelf is, maar van de samensteller, maakt geen verschil. Het kwaad was geschied. Sainte-Beuves naam is sindsdien onherroepelijk gekoppeld aan die van zijn meest intelligente en dus meest pijnlijke bestrijder - de nachtmerrie van elke criticus.

Wat had Proust eigenlijk tegen Sainte-Beuve?

Welbeschouwd komt hij met twee grote bezwaren.

In de eerste plaats ziet hij niets in Sainte-Beuves befaamde biografische 'methode'. Sainte-Beuve ging ervan uit dat je om een literair werk goed te kunnen beoordelen de persoon van de auteur moest kennen, en dat niet alleen: ook die persoon werd door Sainte-Beuve in het oordeel betrokken. Een literair oordeel is bij hem daarom vanzelf ook een moreel oordeel. Hij beschouwde het werk als de expressie van de auteur, als de neerslag van diens ervaringen, en dus was het zaak daarvan zoveel mogelijk boven water te krijgen. Sainte-Beuve wilde bijvoorbeeld weten (het zijn zijn eigen voorbeelden) hoe een auteur over de godsdienst dacht, of hij gevoelig was voor de natuur, hoe hij zich tegenover vrouwen gedroeg, hoe hij met geld omging, of hij rijk was of arm, wat zijn ondeugd of zwakte was, et cetera. Op zoek naar antwoorden stelde Sainte-Beuve belang in alles wat hij maar vinden kon, zoals brieven, dagboeken, memoires, maar ook getuigenissen van vrienden en familieleden, van collega's en personeel waren welkom.

In Prousts ogen waren dit stuk voor stuk bronnen die de criticus niets naders over het werk van de schrijver konden leren. Dat werk was immers niet geschreven door het 'ik' van de auteur, dat die vrienden en familieleden, dienaren en collega's hadden gekend, dat werk was - aldus Proust - geschreven door een verborgen 'moi profond'. Anders gezegd: de literatuur was voor Proust een aparte wereld, waartoe je via de biografie geen toegang kon krijgen. Sainte-Beuves 'methode' achtte hij dus voor de literaire kritiek volstrekt ongeschikt.

Het tweede bezwaar komt erop neer dat Sainte-Beuve in de praktijk alle grote schrijvers van zijn tijd had miskend, terwijl hij nota bene zelf het selecteren van de namen die zullen blijven als hét 'genie' van de criticus had aangewezen. Bij sommige dichters en schrijvers mogen persoonlijke rancune en jaloezie een belemmering zijn geweest, maar, zegt Proust, dat geldt niet voor nu alom erkende meesters als Stendhal, Baudelaire en Flaubert. Sainte-Beuve is simpelweg niet in staat gebleken om hun grootheid te zien, hoewel hij met sommigen van hen vriendschappelijk omging. Ook wanneer hij niet negatief over hen schreef, was het altijd nog hopeloos ontoereikend.

Het is moeilijk Proust op dit punt geen gelijk te geven. Neem nu Stendhal. Uit een stuk over Stendhals postuum verschenen verzamelde werken blijkt dat Sainte-Beuve navraag heeft gedaan bij Stendhals vrienden en dat hij waardering kan

opbrengen voor diens kritische geest. Maar over Stendhals romans, nu toch diens belangrijkste *claim to fame*, weet hij op zijn best te melden dat ze 'niet vulgair' zijn, en dan hebben we 't over *Le rouge et le noir* en *La chartreuse de Parme*!

Bij Baudelaire (die door Sainte-Beuve werd beschouwd als een halve pupil, een jongeman met talent maar ook met rare streken) is het al nauwelijks beter. Sainte-Beuve heeft nooit een echte kritiek over Baudelaire geschreven, maar per brief krijgt de dichter van *Les fleurs du mal* wèl de goede raad in het vervolg wat meer te vertrouwen op de 'passion' en wat minder op de 'combinaison' en de 'esprit' (zeg maar de kunst en het verstand): 'Laat u eens gaan, wees niet zo bang om te voelen als de anderen, vrees niet om te gewoon te zijn'. Gelukkig voegt hij er nog net aan toe dat de 'kwaliteit' van Baudelaires 'zeggingskracht' toch wel voldoende zal zijn om hem van de andere dichters te onderscheiden, maar dat hier nu een royaal en diepgaand begrip voor diens poëzie uit spreekt, kun je onmogelijk beweren.

Heel typerend is ook Sainte-Beuves kritiek op *Madame Bovary*. Hij toont waardering voor Flauberts literaire vakmanschap, maar tegelijkertijd vindt hij hem veel te hard en meedogenloos: literatuur moet ook troost schenken en het goede aan bod laten komen. Niets daarvan ziet hij terug in Flauberts roman, terwijl er in de provincie toch ook heel andere vrouwen wonen dan Emma Bovary, vrouwen die hun dagen niet vullen met overspel maar met goede werken. Sainte-Beuve deinst er zelfs niet voor terug om in zijn recensie zo'n deugdzaam provinciaaltje met naam en toenaam te memoreren, opdat niemand zal denken dat hij het allemaal uit zijn duim heeft gezogen.

Kritiek en reputatie

Het maakt inderdaad een tamelijk potsierlijke indruk. De vraag blijft alleen: als dit alles is geweest, waarom heeft Proust zich dan zo druk gemaakt? Waarom de moeite genomen om zo iemand te bestrijden, zo'n filistijn, zo'n literaire analfabeet? Het antwoord ligt voor de hand: vanwege de enorme reputatie die Sainte-Beuve als criticus genoot, maar dat is in zekere zin een verplaatsing van het probleem, want waar berustte die reputatie dan op? Toch niet op zijn stukken over Stendhal, Baudelaire en Flaubert? Nee, maar in Sainte-Beuves tijd werden zij ook nog niet gerekend tot de belangrijkste Franse auteurs van de negentiende eeuw, terwijl Sainte-Beuve zelf al wèl werd beschouwd als de belangrijkste Franse criticus van die eeuw.

Waarom?

Ik moet een beetje voorzichtig zijn met de beantwoording van deze vraag. Want - laat ik het maar meteen bekennen - ik ben geen kenner, laat staan een specialist van Sainte-Beuve. Ik heb wel het een en ander van hem gelezen, maar zoals je dat gewoonlijk doet bij critici uit het verleden: je leest ze niet zozeer om henzelf maar omdat ze toevallig hebben geschreven over auteurs die je interesseren. Zo las ik, op zoek naar een originele visie of een kleurrijk citaat, onder andere Sainte-Beuves essays over Joseph de Maistre, Belle van Zuylen en André Chénier, en dat zeker niet tot mijn ongenoegen, al heb ik tijdens de lectuur wel eens op de klok gekeken vanwege de wijdlopiegheid van Sainte-Beuves vertel- en betoogtrant.

Voor deze gelegenheid heb ik mij iets uitvoeriger in Sainte-Beuve zelf verdiept, en ook dat is me geenszins tegengevallen. Niet alleen vanwege de aantrekkelijke, maar ook vanwege de minder aantrekkelijke, zelfs tamelijk afstotende en beschamende kanten van deze criticus: zijn rancune en jaloezie jegens beroemde en succesvolle tijdgenoten, zijn gefnuikte ambities als dichter en romancier, zijn kritische dubbele boekhouding die heeft geleid tot een postuum geschrift als *Mes poisons*, waarin de criticus onder het motto 'knijp in de spons en het zuur spuit eruit' zich ongeremd laat gaan.

Ook al zal men zich vast niet in alle opzichten herkennen: een criticus die zich in Sainte-Beuve verdiept, kijkt tegelijkertijd in de spiegel. Want Sainte-Beuve belichaamt, zij het soms op het karikaturale af, dé criticus.

Daarbij komt dat Sainte-Beuve een van de eersten was die literaire kritiek bedreven in moderne, nog altijd geldige omstandigheden. Vanaf 1849 (toen zijn befaamde *Causeries du Lundi* begonnen) schreef hij elke week een substantieel stuk in een veelgelezen dagblad. Zijn onderwerpen kon hij zelf kiezen, met als gevolg dat hij niet alleen over recent proza of over recente poëzie schreef, maar ook en zelfs vooral over historische onderwerpen, over oude literatuur, over memoires en brieven, en dan niet alleen van literaten maar ook van staatslieden, filosofen en beroemde vrouwen, zij het wel bijna allemaal afkomstig uit Frankrijk. De manier waarop hij dat deed, met alle aandacht voor het individu, was destijds iets nieuws, en dat verklaart (als we zijn immense eruditie en zijn soepele, destijds nog niet langdradig gevonden stijl eraan toevoegen) ongetwijfeld veel van zijn grote reputatie, die zich in de negentiende eeuw niet tot Frankrijk beperkte. Zo heeft hij een beslissende invloed gehad op Matthew Arnold en Conrad Busken Huet, critici over wie we straks meer zullen vernemen.

Ik stel voor nu eerst nog wat dieper in de spiegel kijken. Want allerlei interessante kwesties waarmee een criticus te maken kan krijgen, komen we al tegen bij Sainte-Beuve.

Vriendschap en verraad

Is het bijvoorbeeld verstandig voor een criticus om vriendschappelijk om te gaan met de auteurs over wie hij schrijft? De puriteinen onder ons vinden dat ieder contact maar het beste kan worden vermeden. Dat was niet Sainte-Beuves opvatting. Samen met Alfred de Musset bezocht hij zelfs het bordeel. Als ik de bouwfraude-enquête mag geloven, is dat nu meer iets voor ambtenaren en aannemers. Maar ja, Sainte-Beuve heeft op zeker moment ook een duel uitgevochten met zijn hoofdredacteur, en dat schijnt tegenwoordig evenmin veel voor te komen. Dat duel is overigens vooral in de herinnering blijven hangen omdat Sainte-Beuve vanwege de regen een paraplu opstak, onder het uitspreken van de woorden: 'Ik vind het niet erg om te worden doodgeschoten, maar ik heb geen zin om nat te worden'. Hoewel Sainte-Beuve niet bepaald om zijn moed bekend staat, kan enige koelbloedigheid hem niet ontzegd worden.

De literaire vriendschap kwam met alle haken en ogen zijn leven binnen in

1827, toen hij kennismaakte met Victor Hugo en weldra met alle overige Franse romantici. Een aantal jaren wierp Sainte-Beuve zich op als dé criticus, en dat wil in dit geval zeggen: als dé propagandist van de Franse romantiek. Zo is hij ook in de literatuurgeschiedenis terecht gekomen, inclusief een beschuldiging van 'verraad', omdat hij tegen het eind van de jaren dertig de romantiek weer de rug toekeerde, om vervolgens een gematigd en ruimhartig classicisme te omarmen. Naderhand zou hij schrijven: 'Ik ben klassiek in die zin dat er een mate van redeloosheid, van waanzin, van belachelijkheid, of van slechte smaak bestaat, die voldoende is om een werk voor mij voorgoed te verpesten (...), ongeacht het aanwezige talent en esprit'. Dat laatste gold in toenemende mate voor het werk van de romantici en hun navolgers (tot wie Sainte-Beuve ook Baudelaire rekende; de miskennis van diens grootheid vindt zijn oorsprong in dit anti-romantische affect).

Hier zien we de nadelen van de literaire vriendschap, want Sainte-Beuves omslag van romantiek naar classicisme werd mede ingegeven door zijn moeizame liefdesaffaire met Adèle Hugo en de daaruit voortgekomen breuk met haar echtgenoot. Over hun driehoeksverhouding zou Sainte-Beuve schrijven in zijn enige roman *Volupté* (1834), een titel die bepaalde verwachtingen wekt, waarvan ik nu al kan verklappen dat ze niet worden ingelost; de oorspronkelijke titel *Une vie morale* geeft de richting beter aan. Aan de andere kant mogen we niet vergeten dat er wel degelijk ook literaire motieven hebben meegespeeld. Sainte-Beuve is nooit een kritiekloze propagandist van de romantiek geweest. Al in zijn eerste stuk over Hugo uit 1827 klinken er bezwaren tegen de excessieve, mateloze, later zou hij zeggen: 'cyclopische' kant van diens werk, die hij moeilijk te rijmen vond met de goede Franse smaak. Zo bezien is Sainte-Beuves inzet voor de romantiek eigenlijk de uitzondering geweest; de klassieke smaak, met zijn nadruk op gematigdheid, harmonie en gezond verstand, lag hem in feite veel meer.

Dat relativeert de beschuldiging van verraad. Voor Sainte-Beuve bracht een persoonlijke vriendschap niet de verplichting van de lof met zich mee, getuige ook zijn kritische benadering van latere vrienden als Flaubert en Baudelaire. Sainte-Beuves verraad of onbetrouwbaarheid zou je daarom net zo goed kunnen opvatten als een blijk van zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Zelf heeft hij er vóór alles een blijk van ruimhartigheid in gezien, van geestelijke wendbaarheid en souplesse.

In een essay over Pierre Bayle uit 1835 zingt hij zelfs de lof van de 'onbetrouwbaarheid'. Critici, zo lezen we, 'keren op hun schreden terug, zij bezien een kwestie van alle kanten, zij zijn niet bang om zichzelf te weerleggen en de boel om te keren'. Elders vergelijkt hij de criticus met een nomade en met de Wandelende Jood, terwijl de kritiek wordt vergeleken met een 'eeuwigdurende reis met allerlei soorten mensen en in allerlei soorten landen', een reis 'uit nieuwsgierigheid'. De criticus krijgt onwillekeurig iets van een 'Mann ohne Eigenschaften', hij wil uit verregaande empathie 'verdwijnen' in zijn onderwerp, de kritiek is voor hem een vorm van 'metamorfose' geworden.

Wanneer Sainte-Beuve later zijn klassieke inborst hervindt, zal hij voor een deel op deze ideeën terugkomen (iets wat er trouwens niet mee in strijd is). Het gaat hem daarna vooral om het handhaven van de traditie en het bevorderen van de goede

smaak, maar de empathische benadering zal hij nooit prijsgeven; die blijft tot aan het eind een van zijn belangrijkste kritische kwaliteiten.

Geschiedenis en biografie

De lof van de criticus als nomade klinkt natuurlijk heel modern, om niet te zeggen postmodern. In werkelijkheid past een en ander binnen de nieuwe historische aanpak van de literatuur, die in de vroege negentiende eeuw opkomt. Daarin ligt de nadruk op het eigene, het individuele van tijdperken, maar ook van de mensen die erin geleefd hebben. De persoonlijkheidscultus van de romantiek maakt er deel van uit, evenals Sainte-Beuves nomadische, empathische, op de persoon van de auteur gerichte literaire kritiek. Het nieuwe en het bijzondere van deze aanpak wordt pas voelbaar, als je weet dat de Franse kritiek destijds nog veelal, in neo-classicistische trant, gericht was op het werk, dat moest beantwoorden aan tijdloos geachte, maar grotendeels in de zeventiende eeuw opgestelde regels.

Sainte-Beuve haalt de literatuur weg van die onpersoonlijke Olympus en brengt haar dicht bij de levende werkelijkheid van schrijver en geschiedenis. Literatuur wordt bij hem een existentieel in plaats van een retorisch avontuur. Je kunt het met Proust eens zijn dat de literatuur een andere, autonome wereld vertegenwoordigt, maar dan blijft nog altijd het raadsel dat die wereld is voortgebracht door auteurs die ook in de gewone wereld leven. Hoe het 'ik' dat zij daar zijn te rijmen valt met het 'moi profond' dat hun werk schrijft, is toch een niet oninteressante vraag, die als Sainte-Beuve haar gesteld had een sterk pleidooi had kunnen opleveren voor zijn gesmade biografische 'methode'. Die methode is, Prousts requisitoir ten spijt, dan ook niet verdwenen. De huidige massale belangstelling voor biografieën suggereert dat Sainte-Beuves benadering de meeste lezers waarschijnlijk heel wat minder vreemd is dan die van Proust.

Sainte-Beuve zingt meer dan eens de lof van de biografie. Maar zelf heeft hij er nooit een geschreven; zijn oeuvre bestaat uit een onafzienbare reeks van 'portretten', het genre waarin hij bij uitstek excelleerde. Ook *Port Royal*, zijn reusachtige studie over het zeventiende-eeuwse Jansenisme, heeft nog het meest van een mozaïek van portretten. Het grote voordeel is dat je bij Sainte-Beuve nooit een als biografie vermomde kaartenbak vol kale feiten te verwerken krijgt. De criticus heeft zelf al een keuze gemaakt uit het materiaal, ten einde een zo sprekend en herkenbaar mogelijk portret samen te stellen.

Vaak bestond dat materiaal uit primaire bronnen; studies en monografieën waren lang niet altijd voorhanden. Uit het verleden heeft Sainte-Beuve ontstellend veel opgedolven dat daarin voorgoed dreigde te verdwijnen. Vooral zijn voorliefde voor 'secundaire figuren' heeft hier goed werk verricht, zie (om slechts één voorbeeld te noemen) zijn essays over Madame de Charrière oftewel Belle van Zuylen, van wie toen Sainte-Beuve over haar schreef echt nog geen biografie of verzameld werk te koop was.

Over zijn portretkunst heeft Sainte-Beuve zich ook in meer theoretische zin uitgelaten. Zo geeft hij het advies om vooral aandacht te schenken aan de jonge jaren

van een auteur, voordat de roem toeslaat. Dat gebeurde niet uit een Freudianisme *avant la lettre*, maar omdat Sainte-Beuve ervan overtuigd was dat iedere dichter of schrijver aan het begin van zijn carrière een moment van zelfopenbaring beleeft; op zo'n moment ontdekt hij zijn literaire goudader, hij wordt wie hij is als auteur, en de criticus die dát moment weet te betrappen zou de rest vervolgens zonder al te veel moeite moeten kunnen deduceren. Op deze manier hoopte Sainte-Beuve zijn vorm van kritiseren een wetenschappelijk tintje te geven; hij had tenslotte een paar jaar medicijnen gestudeerd en droomde zo nu en dan van een 'literaire natuurlijke historie'.

Maar minstens zo veelzeggend is dat hij prompt gas terugnam, toen zich in de gedaante van 'Taines 'race, milieu et moment' een bloedserius bedoelde 'wetenschappelijke' theorie aandiende. Uiteindelijk is er toch altijd iets dat aan het wetenschappelijk determinisme zal ontsnappen, meende Sainte-Beuve. 'Van iedere ware dichter bestaat maar één exemplaar', schreef hij in een recensie van Taines *Histoire de la littérature anglaise*. En diens 'genie' zul je nooit helemaal kunnen verklaren.

Wat je wèl kunt doen is dat genie typeren, liefst in één onthullende frase. Het moest mogelijk zijn, aldus Sainte-Beuve, om het ware wezen van een auteur in een paar woorden te vatten, los van hoe hij zich voordeed. Zo typeerde hij Chateaubriand als een 'epicurist met een katholieke verbeelding', wat ik nog niet zo gek vind - ook als je rekening houdt met de bewust ontmaskerende intentie van Sainte-Beuve, die zijn eigen door de romantiek gekleurde tijd wantrouwig was gaan beschouwen als een tijd van 'literaire charlatannerie'.

Voor lezers en critici kan het een dankbaar gezelschapsspel worden. Typeer Gerard Reve in één zin, of Hella Haasse, of Cees Nooteboom, om een paar recente literaire feestvarkens te noemen. Vandaag is er natuurlijk maar één die in aanmerking komt: Kees Fens, die ik daarom, bij wijze van voorzet, zou willen typeren als een verdwaalde gelovige van het Woord die in de literatuur een nieuw katholicisme heeft gevonden.

Literatuur en industrie

Ik heb het er niet te dik op willen leggen, maar u heeft vast al vaker aan Fens moeten denken, terwijl ik over Sainte-Beuve sprak. Zijn 'maandagstukken' waarvoor hij vanmiddag een eredoctoraat krijgt zijn, naast nog veel meer, een verkapte hommage aan Sainte-Beuves 'Causeries de Lundi'. En als je de ontwikkeling van Fens' kritische praktijk overziet, van een autonomistische literatuur-benadering in de *Merlyn*-tijd naar een veel meer historische en biografische benadering in de 'maandagstukken', inclusief een verklaarde liefde voor de traditie, dan ontcom je er niet aan om vast te stellen dat Fens in de loop der tijd - al dan niet bewust - steeds meer op Sainte-Beuve is gaan lijken. In weerwil van Prousts bezwaren (die ik hopelijk in het tweede deel van mijn relaas enigszins heb kunnen relativiseren), bedoel ik dat als een groot compliment.

Er is, tot besluit, nog een andere overeenkomst, die ook veel zegt over de moderne kritiek in het algemeen. Sainte-Beuve schreef, net als Fens, wekelijks in de krant. Die kranten hadden veel minder lezers dan tegenwoordig, er waren er ook veel

meer van, maar toch, het begin van de krant als massamedium valt binnen Sainte-Beuves carrière. In een artikel uit 1839, 'La littérature industrielle', heeft hij zich er misprijzend over uitgelaten. Een van zijn kritiekpunten was de funeste invloed van advertenties (toen dé nieuwe bron van inkomsten, waardoor de prijs van de krant omlaag kon en de oplage omhoog) op het aanzien van de literaire kritiek. 'Hoe iets op een paar centimeter afstand te veroordelen, te kwalificeren als belabberd en ondeugdelijk, als het zich een paar centimeter lager aanprijst als en uitroept tot het wonder van de eeuw?' Tussen vrije, onafhankelijke kritiek en gekochte reclame viel voortaan nauwelijks nog onderscheid te maken, vreesde Sainte-Beuve.

Fens op zijn beurt maakt zich in een cruciaal artikel uit 1977 ernstige zorgen over het onvermogen van de kritiek om het publiciteitsoffensief van de uitgeverijen afdoende te pareren. Het probleem is volgens hem dat de serieuze kritiek bijna steeds als mosterd na de maaltijd komt en zich bovendien niet of ternauwernood kan onttrekken aan het geweld van advertenties en reclame, steevast afgestemd op de grootste gemene deler van het publiek. 'De boeken zijn een succes of er wordt de schijn van succes aan gegeven, voordat meningsvorming erover heeft kunnen plaatshebben', schrijft Fens, 'De praktijk wijst uit dat de "voorverwarming" haar uitwerking niet gemist heeft: de kritische reacties herhalen niet zelden, in wat vakmatiger taal, wat over het boek al bekend was. De kritiek valt publiek en reclame bij.'

De formulering verschilt, maar de alarmerende strekking is nagenoeg identiek.

Ik weet nooit of je het nu bemoedigend of deprimerend moet vinden, als er in bijna 150 jaar zo weinig blijkt te zijn veranderd. Laat ik voor deze feestelijke gelegenheid de bemoedigende interpretatie kiezen. Want Sainte-Beuve liet zijn cultuurkritische paukenslag klinken tien jaar voordat hij met zijn 'Lundi's' begon. Kees Fens kondigde in het artikel waaruit ik heb geciteerd zijn afscheid aan als regulier recensent, maar zette de literaire kritiek op een andere manier voort in zijn 'maandagstukken'. En wie tegenwoordig zijn oor te luister legt in krantenland, kan vernemen dat juist het teruglopen van de advertenties een van de voornaamste bronnen van zorg is geworden - ook voor de kritiek, die vanwege de bezuinigingen kostbare plaatsruimte moet inleveren.

Uit deze tegenstrijdigheden of paradoxen kun je alleen maar concluderen dat de commercie er kennelijk onontkoombaar bij is gaan horen, terwijl het voorbeeld van critici als Sainte-Beuve en Fens tegelijkertijd laat zien dat het niveau van de literaire kritiek daar niet noodzakelijkerwijs onder hoeft te lijden.

(Tom van Deel/Marita Mathijsen/Gerard de Vriend (red.). *Kijk op kritiek. Essays voor Kees Fens*. Querido, 2004)

Literatuurlijst

Corbière-Gille, Gisèle (ed.). *Aperçus de l'oeuvre critique de Charles Augustin Sainte-Beuve*. Paris 1973.

Fens, Kees. 'De kritiek in het dagblad'. *De Volkskrant* 15-11-1977.

Lepenies, Wolf. *Sainte-Beuve. Auf der Schwelle zur Moderne*. München/Wien 1997.

Nicholson, Harold. *Sainte-Beuve*. London 1957.

Proust, Marcel. *Contre Sainte-Beuve suivi de Nouveaux mélanges*. Paris 1954.

Sainte-Beuve. *Causeries du Lundi*, 15 tomes. Paris 1857-1870.

Sainte-Beuve. *Mes poisons*. Paris 1965.

Sainte-Beuve. *Nouveaux Lundis*, 13 tomes. Paris 1863-1870.

Sainte-Beuve. *Oeuvres*, 2 tomes. Paris 1951-1956.

Sainte-Beuve. *Pour la critique*. Paris 1992.

Sainte-Beuve. *Volupté*. Paris 1969.

Wellek, René. *A history of modern criticism. Volume 3: The age of transition*. New Haven/London, 1965.